

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 1

НОВИ СФРАГИСТИЧНИ НАХОДКИ ОТ ПОМОРИЕ

Николай КЪНЕВ

NEW SPHRAGISTIC FINDS FROM THE TOWN OF POMORIE

Nikolay KANEV

Abstract: The main focus of this article is the primary publication of several sphragistic finds discovered in 2014 as a result of archaeological excavations in the town of Pomorie (the ancient and medieval Anchialos). The finds are as follows:

1. Molybdo-bul of Pakurianos Arshakides, protokuropalates (1080s – beginning of 12th c.), fig. 1 – 2. The specimen was imprinted with the same boulloterion as the example published by W. Seibt (Seibt, W. ‘Arsakídis ...’, *JÖB*, 44, N. 6b).
2. Lead seal with metrical inscription, which belonged to a clergyman (second half of 11th c.), with image of St Basil the Great on the obverse, fig. 3 – 4. There are no known parallels to this seal. It probably belonged to certain Bishop or Metropolitan, who wrote to the spiritual leader of Anchialos.
3. Early Byzantine lead seal or trade stamp with a block monogram (6th – 7th c.), fig. 5, there are no known parallels.
4. Early Byzantine lead seal or trade stamp with a block monogram (6th – 7th c.), fig. 6, there are no known parallels.

The last two artifacts were initially two completely separate items, which later interconnect and formed an ingot with a very irregular round shape, weight of 20,83 g., size of 25 mm in its widest point. The thickness of the ingot in its different parts varies between 4 and 8 mm. On both sides, some pieces had been broken off and in those places it is visible to the naked eye that the resulting overall lead body actually consists of two welded together individual layers. The block-monogram of the second stamp is much larger than the first one (the overall size of the monogram, as well as the size of its components) and it was rotated, in comparison with the first one to 40 – 45° counter clockwise. This also proves the conclusion that the found ingot is not a fragment of a lead seal or trade stamp, but actually represents two originally completely separate lead imprints.

5. Byzantine lead seal with a metrical legend, probably of a private person (12th c.), fig. 7 – 8, there are no known parallels.

The published finds not only enrich the amount of sphragistic artifacts connected to Pomorie, but also contribute to the understanding of the life of medieval Anchialos.

Key words: lead seals, protokuropalates, Pakurianos Arshakides, Byzantium, Anchialos, metrical legend, bishop, monograms.

Едно от местата по черноморското ни крайбрежие, където през 2014 г. се провеждаха най-интензивни и широкообхватни археологически разкопки, несъмнено беше Поморие. В множество участъци и обекти от града работеха археолози от различни части на страната, а координацията на отделните проучвателски екипи в Поморие беше осъществявана от доц. д-р Сергей Торбатов от НАИМ при БАН¹. В резултат на археологическите проучвания, наред с останалия материал, се появиха и

¹ Големият мащаб на археологическата дейност в Поморие през 2014 г. е породен преди всичко от необходимостта от спешни спасителни проучвания и разкопки във връзка с реализацията на проекта за изграждане на воден цикъл на община Поморие.

немалко сфрагистични находки, някои от които бяха предоставени за обработване на автора на настоящата статия и които именно по-долу са обект на първична публикация в нея.

1. Моливдовул на Пакуриан Аршакид, протокуропалат

Аверс (фиг. 1): Петредов надпис:

+ T . . || ГРАФАС || СФРАГИ || ΖΘΝΑΚ . || РОПАΛ,

Реверс (фиг. 2): Четириредов надпис:

ΠΑΚΥ || ΠΑΝΥΤΥ || ΑΡΣΑΚΙ || ΔΟΥC

Представена в разгърнат вид, легендата на печата е следната:

“+ T[ΑΣ] γραφας σφραγιζων (прото)κ[ου]ροπάλ(ατου) / Πακουριάνου τοῦ Ἀρσακίδου”, т.е., в превод на български – „Подпечатани (са) писанията на протокуропалата Пакуриан от (рода на) Аршакидите“.

Датировката на моливдовула се отнася към интервала 80-те г. на XI в. – началото на XII в., т.е. той датира от времето на управлението на император Алексий I Комнин (1081 – 1118).

Паралели: **Seibt, W.** *Arsakidis-Aršakuni – Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik (JÖB)*, 44 (1994), S. 354, N. 6b².

Печатът е открит през м. септември 2014 г. при археологически разкопки в Поморие³, проведени под научното ръководство на доц. д-р О. Александров⁴. Теглото му е 7,52 грама, диаметърът е 21 – 22 мм, а дебелината – 1 – 1,5 мм. Състоянието му е много добро, въпреки че целостта му е леко нарушена при двата отвора на каналчето за шнура и на отделни места по периферията. От така указаните нарушения, обаче, единствено това при горния отвор на каналчето е засегнало легендата на печата, изличавайки последните две букви от първия ред на аверса. Освен това, крайната лява част на лицевата страна е пострадала от приплесване, което е направило по-трудно четливи последната буква от втория и последната буква от третия ред и напълно е изличило последния знак от четвъртия ред на легендата на аверса. Въпросното приплесване се е отразило много по-слабо на реверса, където донякъде са пострадали само първата буква на втория и първата буква на третия ред, без обаче това да ги прави нечетливи. Същото се отнася и до първата буква на първия ред, която е леко засегната от малка резка в горната си част. Гореспоменатите деформации не затрудняват съществено нито разчитането на печата, нито констатирането на факта, че той е от един и същ булотирион с екземпляра, публикуван от Вернер Зайбт.

Каква информация ни носи печатът? Собственикът му е византийският сановник от арменски (или от армено-грузински) произход Пакуриан Аршакид, носещ византийската титла протокуропалат, който е непознат от писмените извори – поне не и под това съчетание на имена и титла. Очевидно произходът му е достатъчно знатен и във вените му тече дори царска кръв, както показва и демонстрираният от него произход от старата арменска царска династия на Аршакидите⁵. Броят на арменците

² Жан-Клод Шейне също упоменава неиздаден печат на протокуропалат от родовете Аршакиди и Пакуриани [вж. **Cheyne, J.-C.** 1996, р. 73, note 35], който е част от колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO 58.106.3074) и който вероятно е идентичен с издадения от Зайбт.

³ По-конкретно става въпрос за спасителното археологическо проучване на обект по трасето на главен клон 1G от ВиК мрежата на гр. Поморие, преминаващ по ул. „Странджа“ – в участъка от ревизионна шахта РШ – Гл. Кл. 1G5 до кръстовището с ул. „Панайот Волов“. Моливдовулът е открит в повърхността на траншейния изкоп.

⁴ Благодаря на колежата доц. д-р Олег Александров от Катедрата по археология на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, който ми предостави за датиране, разчитане и публикуване този моливдовул.

⁵ Много по-вероятно е, разбира се, този произход да не е пряк. През XI в. някои от най-знатните и влиятелни арменски родове, като например Пахлавунци и както изглежда – и Пакуриани, в стремеха си да демонстрират знатен и древен произход, с който да не отстъпват на грузинския и на ширак-анийския арменски царски род на Багратидите, настояват, че произхождат от старата арменска царска династия на Аршакидите. Между впрочем, за такъв произход през втората половина на IX в. е претендирал и основателят на Македонската династия Василий I (867 – 886), макар че, в интерес на истината, следва да бъде отбелязано, че някои от изследователите изразяват съмнение дори и в арменската етническа принадлежност на последния [вж. напр. **Острогорски, Г.** 1996, с. 315, бел. 3].

във византийските имперски елити през XI – XII в. не е никак малък, както показва още Ал. Каждан [вж. Каждан, А. П. 1975], а особено по времето на император Алексий I Комнин редица представители конкретно на родовете Пакуриани и Аршакиди градят във Византия успешна кариера, засвидетелствана включително и по сфрагистичен път⁶. Името Пакуриан (Бакуриан) е добре засвидетелствано като лично име сред армено-грузинската аристокрация, както и – под формата Пакуриани или Бакуриани – като родово име на известна арменско-грузинско-византийска фамилия. Всъщност, не може да не бъде поставен въпросът дали на публикувания тук моливдовул все пак не фигурират не личното и съответно фамилиното име на византийския протокуропалат, а едновременно имената на двата прочути и високоблагородни рода – Пакуриани и Аршакиди – от които той да е претендирал, че произхожда⁷. От тази гледна точка опитите за някаква по-точна атрибуция са рисковани и неоправдани. Най-вероятно собственикът на печата е съвсем различно от всички познати досега представители на двата рода лице, като е невъзможно да се определи конкретната му роднинска връзка с който и да е от тях⁸.

Титлата протокуропалат, която носи Пакуриан Аршакид, се появява като много високо почетно отличие във Византия някъде около границата на 70-те и 80-те години на XI в., най-вероятно при управлението на император Никифор III Вотаниат (1078 – 1081) или най-късно в самото начало на това на Алексий I, но след средата на управлението на последния вече е силно девалвираща [Кънев, Н. 2011, с. 189]. В съчетание с демонстрирания висок произход на Пакуриан Аршакид, титлата подсказва, че най-вероятно е носена от него някъде през 80-те или началото на 90-те години на XI в., макар че не може напълно да бъде изключена и датировка в следващите две десетилетия. С оглед на засвидетелстваната в една или друга степен свързаност (както по писмени, така и по сфрагистични данни) на редица от представителите на родовете Пакуриани и Аршакиди (включително и на известния основател на Бачковския манастир Григорий Бакуриани) с българските земи под византийска власт през различни периоди на втората половина на XI в., намирането на този моливдовул на протокуропалата Пакуриан Аршакид в Поморие не би следвало да е изненадващо, макар че за конкретната причина последният да изпрати своя кореспонденция в Анхиало, естествено, може само да се гадае⁹. Като се има предвид датировката на оловния печат и историческата обстановка в империята тогава, е възможно, например, изпратеното писмо да е във връзка с някое от нашествията на печенегите, узите и куманите в Тракия през 80-те и началото на 90-те години на XI в. Базирайки се на факта обаче, че на моливдовула са указани само имената и почетната титла, но не и какъвто и да било служебен пост, който да е изпълняван от Пакуриан Аршакид, с най-висока степен на вероятност все пак можем да допуснем, че този печат е скрепявал частна, а не служебна кореспонденция на въпросния византийски сановник от високоблагороден грузинско-арменски произход.

⁶ Вж. Seibt, W. 1994, S. 349 – 359; Cheynet, J.-C. 1996, p. 67 – 78; Степаненко, В. П., Шандровская, В. С. 2005, с. 171 – 193; Jordanov, I. 2006, nos. 61 – 64, 534 – 536a; Jordanov, I. 2009, nos. 383 – 384, 506, 524 – 525, 1819b – 1821, 2008 – 2013; Seibt, W. 2014, pp. 130 – 136. Както изглежда, от един от видните представители на рода Пакуриани от времето на император Алексий I Комнин – Аспиет Пакуриани – произлиза и известният през XII – XIII в. род Аспиети – вж. напр. Wassiliou-Seibt, A.-K. 2015 (текстът е достъпен на профила на А.-К. Василиу-Зайбт в *Academia.edu* към 28.05.2015 г.).

⁷ В този случай легендата на този моливдовул би трябвало да бъде преведена по следния начин: „Подпечатани (са) писанията на протокуропалата (от родовете) Пакуриани и Аршакиди“. Именно в тази насока тълкува и информацията от споменатия по-горе печат от Дъмбъртън Оукс Жан-Клод Шейне (вж. тук бел. 2), който по повод на него пише, че сред печатите на Аршакиди във Византия от края на XI и XII в. всъщност най-голям интерес представлява този на „един Арсакидис-Пакурианос, протокуропалат, свидетелстващ за съюза на двете източни фамилии в служба на Империята“ [Cheynet, J.-C. 1996, p. 73; превод на цитата – Н. К.].

⁸ Несъмнено би била интересна нишката на разсъждения, че твърде забележимото присъствие на лица с родовите имена Пакуриани и Аршакиди в балканските владения на Византия е вследствие на успешната кариера на достигналия до поста на велик доместик на схолите на Запада Григорий Бакуриани (Пакуриани), както и на неговия брат Абас (Апасий) Пакуриани, които и съответно са „изтеглили“ тук немалко свои родственици. Такова едно заключение определено изглежда логично, макар че преки сведения за това няма и фактите, които го подкрепят, са само косвени.

⁹ От днешните територии на България са познати печати на още няколко други представители на родовете Аршакиди и Пакуриани – вестархът Врахамий Аршакид [Jordanov, I. 2009, nos. 383–384], Григорий Аршакид [Jordanov,

2. Оловен метрически печат на неизвестен по име епископ

Аверс (фиг. 3): Изображение на св. Василий Велики в цял ръст с нимб и с къса брада и мустаци. С дясната си ръка благославя, а в лявата държи Евангелие. От двете страни на изображението личат следи от вертикално изписаното име на светеца:

OB . || CIA .. – „Ο ἅγιος Βασίλειος“

Реверс (фиг. 4): Петредов надпис с метрическа легенда:

+ ΓΡΑ || . ΘΝ СФΡΑ|| . ΙΔΑ ΤΟΝ || .. ΘΥΤΗ. || ....

т.е. “+ Граф[ω]ν σφρα[γ]ίδα τον .. θύτη[v] .... ”

Датировка: 2-ра пол. на XI в.

Няма познати паралели.

Печатът тежи 4,29 грама, а диаметърът му е 17 (16) мм, като е видно, че първоначално действителният му диаметър е бил ок. 20 мм, а изписаната легенда е оградена от частично запазен зрънчест кръг, разположен на 2 – 2,5 мм от външния ръб на моливдовула.

Моливдовулът е със сравнително добро качество и степен на запазеност, но е отсечена и деформирана част от периферията му вдясно от изображението на аверса, както и по-сериозно – очевидно от поне два удара – дясната, долната и долната лява част на периферията на опаката му страна, поради което на нея е увреден целият последен ред на легендата¹⁰, а на втория, третия и четвъртия ред – първата буква от съответния ред, като въпросните букви са унищожени. На четвъртия ред е почти унищожена и втората буква, от която е запазена само най-лявата ѝ част, както и горното подчертаване, което, както добре личи, се простираше над първите две букви от реда, а не само над втората, и е много вероятно да става въпрос за сиглите **ΘV**, подчертани отгоре – част от съкратеното изписване Θ(εο)ύ.

От легендата става ясно, че моливдовулът е принадлежал на неизвестно по име духовно лице, което, изглежда, е имало ранга на епископ. Θύτης, в неговия християнски контекст, означава ‘пастир’, ‘свещенослужител’, ‘светител’ и в най-общ смисъл може да бъде употребявано към представителите на две от трите основни нива в йерархията на църквата – на най-високото – това на епископите, но също така и към това на презвитерите и е недопустимо единствено по отношение на третото, най-ниско йерархично ниво – това на дяконите¹¹. Във Византия все пак θύτης изключително рядко е използвано

I. 2009, no. 1819b], Тигран Аршакид [Jordanov, I. 2009, nos. 1820 – 1821], Аспиет Пакуриани [Jordanov, I. 2009, nos. 2008 – 2012], проедърът Муселий Пакуриани [Jordanov, I. 2009, no. 506], N. Пакуриани [Jordanov, I. 2009, no. 2013], N. Пакуриани [Йорданов, И. 2015, с. 269, no. 110], Апасий Пакуриани – брат на основателя на Бачковския манастир Григорий Пакуриани [Морева, Р., Басамаков, Х. 2013, с. 123 – 127], самият Григорий Пакуриани с титлата *архонт на архонтите* [Йорданов, И. 2012, с. 538 – 556; Йорданов, И. 2015, с. 229 – 230, no. 21], както и небезизвестният Татул Пакуриани с ранга на *протоновелисим и архонт на архонтите* [вж. Jordanov, I. 2009, nos. 524 – 525]. Всички те имат сходна датировка, вменяваща се в интервала между средата на XI и началото на XII в., а ареалът на местонамирането им е доста голям и като цяло обхваща Пловдивско, Асеновградско, Пазарджишко, Панагюрско, Хасковско, Силистренско и Преслав. С публикуването на настоящия моливдовул, този ареал се разширява и с Поморие.

¹⁰ От последния ред, който, изглежда, е съдържал четири или пет букви, личат части от две от тях – третата (може би А или Δ) и четвъртата (би могла да е К или С, но все пак твърде малка част от нея е запазена, поради което всяко едно допускане, коя точно е буквата, е крайно несигурно).

¹¹ Най-високото йерархично ниво – това на епископите – включва няколко йерархични стъпала – на обикновените епископи (както тези, имащи свои епархии, така и почетните титуларни епископи без собствени действително функциониращи епархии), архиепископите и митрополитите, както и най-високостоящите в рамките на епископата и на цялостната църковна йерархична подредба – патриарсите. Стриктната йерархизация се разпростира и вътре в отделните нива и поднива, като конкретното място на всеки един църковен йерарх и свещенослужител се определя от принципа на предимство на отделните църковни катедри. За църковната йерархия и за нейното място в цялостния модел на византийската рангова йерархия вж. напр. Кънев, Н. 2009, с. 142 – 145.

за назоваването на презвитери¹² и обичайно се е употребявало само като означение на йерарси, които са предстоятели на църковни катедри – епископи, архиепископи и митрополити. Следва да подчертаем обаче, че в общия случай $\theta\upsilon\tau\eta\varsigma$ се е възприемало като синоним именно на **епископ** и точно в този смисъл се употребява обичайно и върху византийските оловни печати от средновизантийския период насетне¹³.

В крайна сметка, с оглед на гореизложеното легендата на реверса следва да бъде развързана в следния вид: “+ **Γραφῶν σφραγίδα του Θε(εο)ύ θύτην ....**”, т.е., в превод на български: „Печат на писанията на Божия пастир ....“, като в края ѝ е следвало или името на епископа (или митрополита), собственик на печата, или, което е по-вероятно, името на неговата епархия.

Моливдовулът е открит през м. ноември 2014 г. при спасителните археологически проучвания на ул. “Оборище” в Поморие, където, според подадената ми от ръководителя на разкопките информация, при изкопни дейности с багер са били засечени структури, които, по неговите думи, са най-вероятно част от ранновизантийската крепостна стена на Улпия Анхиало Палеокастро¹⁴. Печатът е намерен на дълбочина 1,29 м спрямо съвременното ниво в кв. Б от проучвания участък на ул. „Оборище“, като очевидно не е част от културния пласт, в който е открит, тъй като е с доста по-късна датировка от самия пласт¹⁵.

Що се отнася до причината този печат да се озове в днешно Поморие, несъмнено най-вероятно е той да е скрепявал кореспонденцията на своя собственик – неизвестен по име епископ или митрополит – до неговия колега, стоящ начело на епархийската катедра в Анхиало, макар че също така не може да се изключи и възможността адресатът да е бил друго лице, живеещо или временно пребиваващо в града.

3-4. Ранновизантийски оловни печати/пломби от Анхиало

Във връзка с изпълнението на проекта за изграждане на воден цикъл на община Поморие през месец ноември 2014 г. са извършени спасителни археологически разкопки на късноантичната крепостна стена, попадаща на трасето на ул. „Републиканска“ в гр. Поморие, с научен ръководител Калин Чакъров и зам.-ръководител Венко Иванов¹⁶. При тези разкопки в кв. I₁₋₂ е открит оловен артефакт, заведен под полеви инвентарен № 7 като фрагмент от оловен печат, който ми беше предоставен за идентификация и датиране¹⁷.

¹² Същото важи и по отношение на предстоятелите на монашески общности.

¹³ Най-вече от XI в. насетне. Неслучайно при публикуването на печатите от Дъмбъртън Оукс $\theta\upsilon\tau\eta\varsigma$ се предава на английски именно като *bishop*, т.е. епископ [вж. напр. **McGeer, E., Nesbit, J., and Oikonomides, N.** 2001, по. 5.1.; вж. също и **Yannopoulos, P. A.** 1998, р. 579].

¹⁴ Проведени са през периода 01.11 – 15.11.2014 г., с научен ръководител Марин Маринов и зам. ръководител Станислав Марчовски. Възползвам се от случая да благодаря на колегата археолог Марин Маринов, уредник в Исторически музей – Свищов и ръководител на спасителните разкопки на ул. „Оборище“ в Поморие, който ми предостави този моливдовул за разчитане, датиране и публикуване. На него дължа и подробната информация, отнасяща се до местонамирането на печата.

¹⁵ Според подадените ми от колегата М. Маринов данни културният пласт, в който е намерен този моливдовул, е с дебелина 0,27 м и започва на 1,32 м дълбочина спрямо съвременното ниво. Пластът съдържа само кирпичи, въглени и предимно фрагментирана керамика, основното количество от която датира от късноантичната епоха. На нивото, на което е открит печатът, не са открити други сфрагистични (както и нумизматични) артефакти.

¹⁶ Както посочва научният ръководител на разкопките Калин Чакъров, в резултат на тях бива установено в каква посока се е намирала защитената територия на късноантичния град Анхиало. Проученият участък от куртината е с посока север – юг, със слабо отклонение на североизток, като са установени цялата ѝ субструкция и първият ред от суперструкцията. Първата се състои от големи и средни по размер ломени камъни, споени с хоросан. Суперструкцията, от изток и от запад, е от квадрати с различни размери. Вътрешността на куртината се състои от емплектон от средни по големина камъни и обилно количество хоросан, смесен със счукана строителна керамика. От изток към нея е пристроено фортификационно съоръжение (вероятно многоъгълна кула), от което по време на проучванията е засечена малка част. Това ясно показва, че източното лице на куртината е външното, а защитената територия се е развивала на запад. Така посочената информация за обекта дължа на колегата К. Чакъров, а в цялостния ѝ вид е дадена от него в АОР за 2014 г.

¹⁷ Според информацията, дадена от ръководителя на разкопките, западно от фортификационното съоръжение, упоменато в предходната бележка, при разкопките е регистриран пласт (структура 002) с рушевини, състоящ се от хоросан и камъни – деструкции от куртината. Под него се намира нивелиран тъмнокафяв пясъчлив пласт (структура 005), който е на нивото, от което започва суперструкцията на крепостната стена (структура 001). Между хоросановото ниво и този пласт не са открити археологически материали, което свидетелства, че разрушаването е

Извършеният детайлен оглед на паметника установи, че не се касае за фрагмент от един моливдовул или оловна пломба. Всъщност, това са два първоначално съвсем отделни и след това вторично слепени оловни отпечатъка, които трайно са се споили помежду си, формирайки един слитък с твърде неправилна кръгла форма и с тегло 20,83 г и размери 25 мм по най-големия запазен диаметър и 19 мм – по най-малкия. Дебелината на слитъка в отделните му части варира между 4 и 8 милиметра, като от двете му страни са отчупени парчета и на тези места при по-внимателен оглед дори с просто око личи, че полученото цяло оловно тяло всъщност се състои от два споени помежду си отделни пласта и че става въпрос за два отделни слепени оловни отпечатъка. Нито един от тези два отпечатъка няма познати паралели, а датировката им най-общо е VI – VII в.

Върху полето на първия, по-малък отпечатък, в недобре личаш (очевидно поради претърпените вторични деформации) кръг има сравнително добре запазен блок-монограм (фиг. 5), в който могат да бъдат разчетени със сигурност буквите *капа* (K), *енцилон* (C) и *ита* (H), а не е изключено монограмът да включва и *сигма* (S), образувана от двете диагонални рамена на буквата *капа*. В долния край на вертикалното рамо на K има вписан малък полукръг, за който обаче не може да се каже дали формира буквата *ро* (P) или това е долната част на *вита* (V), тъй като най-горната периферна част на монограма е засегната от изтъркване, което, от една страна, прави невъзможно да се установи какъв точно е завършекът на крайното дясно вертикално рамо (т.е. на вертикалната черта на K) и дали на него не фигурира горното полукръгче на буквата *вита*, както и дали не завършва например с *тау* (T). От друга страна, въпросното изтъркване е засегнало и унищожило и малко от края на горното диагонално рамо на *капа*-та, като краят на образуваната при изтъркването под ъгъл малка лъскава повърхнина на пръв поглед създава погрешното впечатление, че горното диагонално рамо на K има заоблен завършек там, където се допира до лявото рамо на буквата *ита*. В долната лява част на монограма има дълбока, но къса резка, получена при удар (може би при изкопаването), която обаче практически почти не нарушава целостта на монограма и самата тя не затруднява разчитането му. Следва да бъде отбелязано също, че от външната страна на лявото вертикално рамо на блок-монограма (както долу, така и горе) сякаш слабо личат следи, които създават впечатлението, че може да има поне още една буква, включена в монограма, но с оглед на претърпените механични въздействия в тази част на полето, една такава констатация изглежда прекалено рискована и подвеждаща.

С оглед на претърпените увреждания в горната и в лявата част на монограма, е трудно да се каже дали в него има други букви, освен тези, които се виждат, или не. Именно заради това (както и с оглед липсата на сигурни точни паралели), от една страна е спекулативно правенето на каквото и да е „развързване“ на този блок-монограм. От друга страна, изглежда привлекателно и напълно възможно той да бъде допълнен така, че да бъде разчетен като инвокативен блок-монограм, съдържащ формулата „Κύριε βοήθει“, но в същото време е не по-малко вероятно да не е такъв (и да съдържа например лично име). Затова и не би било коректно да се лансира както тази, така и всяка друга хипотетична възможност за разчитането на монограма.

Върху полето на втория, по-голям отпечатък, също се вижда блок-монограм (фиг. 6), който е доста по-голям (и като цяло, и като големина на съставните елементи)¹⁸ от този на първия отпечатък. Спрямо първия монограм, монограмът от втория отпечатък е завъртян под ъгъл от около 40 – 45° обратно на посоката на часовниковата стрелка (т.е. приблизително накъде между 4 и 5 ч.), което пък, от своя страна, категорично потвърждава констатацията (видна и от цялостния оглед на оловния „слитък“ и от неговата структура и параметри), че откритият оловен артефакт не е фрагмент от един оловен

станало скоро след построяването. Самата крепостна стена е вкопана в тъмнокафявия пласт, което означава, че той е пресечен от нея. Заведеният тогава като фрагмент от оловен печат под полеви инвентарен № 7 сфрагистичен паметник произхожда именно от тъмнокафявия пясъчлив пласт (структура 005), като е открит на рампата в пръстта от проучването на структура 005. Ползвам се от случая да благодаря на колежата Калин Чакъров, уредник-археолог в Исторически музей – Павликени, както за така любезно предоставената ми от него много детайлна информация относно местонамирането на този сфрагистичен артефакт, така и за възможността да работя с последния и съответно – да го включа в настоящата публикация.

¹⁸ Големината на полето на първия отпечатък е само 16 – 18 мм, а тази на полето на втория отпечатък е 20 – 25 мм (като в първоначалния си вид очевидно е била най-малко 25 – 26 мм). Височината на втория монограм е 11,5 мм, а ширината му, доколкото състоянието на отпечатъка позволява да се установи със сигурност, е 16 – 16,5 мм, докато ширината на монограма от първия отпечатък е едва 9 мм, а височината му – 9,5 мм.

печат или пломба, а всъщност представлява два първоначално напълно отделни и самостоятелни оловни отпечатъка, които вече по-късно, бидейки един до друг в земята, са се споили в едно цяло¹⁹.

Блок-монограмът включва гръцките букви Φ, Θ, Ε, Ι, Λ, Ο и вероятно съдържа името Θεόφιλος – Теофил. Последното не може да се твърди с пълна сигурност, обаче, тъй като горният завършек на дясното вертикално рамо на монограма е засегнат и не личи добре, като е много вероятно там да има *γάμα* (Γ) или *ταυ* (Τ). Същото важи и за крайната горна и за крайната долна периферия на *εψιλον* (Ε). Там допълнителна трудност представлява и наличието в най-лявата периферия на блок-монограма на една сплескана вертикална чертичка (която е по-малко релефна и по-тумбеста и широка в сравнение с всички сигурни очертания на монограма), допираща се до *εψιλον*-а, за която е невъзможно да се определи дали се е получила вторично в резултат на претърпените от сфрагистичния оловен артефакт деформации, или е част от крайното ляво рамо на евентуално съществуваща слята в лигатура с Ε *ιτα* (Η), пострададо поради отчупвания и механичен удар, като последният е сплескал оцелялата част на рамото. *Λαμβδα*-та е образувана чрез спускането на диагонална черта от върха на Ε към средата на *ιτα*-та, но по този начин свързаните две успоредни вертикални рамена на монограма могат да образуват още и изписването на Η, както и на Ν, обърната на обратно, а такова едно изписване на въпросните две последни букви е засвидетелствано нееднократно на сфрагистични паметници. С други думи, освен добре видимите и посочени по-горе букви на монограма, той хипотетично би могъл да включва още и някои от буквите Γ, Τ, Η и Ν, както и Σ, като *σигма*-та би могла да бъде образувана от десния полукръг на Φ.

Монограмът със сигурност не съдържа инвокация, а лично име, което, както беше посочено и по-горе, ако няма други букви, освен тези, които са добре видими, най-вероятно е Теофил. Ако обаче дясното вертикално рамо на блок-монограма завършва с *γάμα*, като основна възможност за развързване на самия монограм се очертава ΦΙΛΟΓΕΝ и тогава той би съдържал личното име Φιλογεν – Φιλογενής. Също така, следва да се отбележи, че няма сигурни следи от кръг около монограма, макар че при малко повече фантазия такива могат да се „видят“ в долната и лявата част на полето на този отпечатък.

Несъмнено, е много съблазнително да се приеме, че публикуваните тук под №№ 3 – 4 два слепнали помежду си оловни печата (или пломби) са един единствен моливдовул и той да бъде отнесен към лице на име Теофил, като двата монограма бъдат разчетени и сумирани във вида „Κύριε βοήθει Θεόφιλω“ – „Господи, помагай на Теофил“²⁰, но, като се имат предвид изложените по-горе съображения и най-вече фактът, че в действителност имаме не един, а два отделни сфрагистични артефакта, тази възможност, колкото и привлекателна да е тя, следва да бъде отхвърлена²¹. С оглед на състоянието на тези два сфрагистични паметника, в случая дори не можем да твърдим с положителност дали става въпрос за моливдовули или пък за оловни пломби, което от своя страна е също много вероятно, а и най-малкото не влиза в противоречие с мястото на намирането им, с оглед на факта, че Анхиало е едновременно градски, пристанищен, търговски и гарнизонен център и в него винаги е имало достатъчно количество търговски и други пратки, запечатвани с оловни пломби.

5. Оловен византийски метрически печат на неизвестно лице

Половинка от оловен печат със следните размери: максимален диаметър – 27 мм, най-голяма ширина на запазената част – 14,5 мм, тегло – 9,32 г. Печатът е открит през лятото на 2015 г. в Поморие, при разкопките на археологически обект на ул. „Възраждане“ № 21 (кота 1,78 м), в средновековна яма,

¹⁹ Състоянието на „слитъка“, и най-вече сравнително добрата степен на запазеност на монограмите, подсказва, че сливането на двата сфрагистични паметника в един оловен артефакт е станало по-скоро по време на многовековния им престой в земния пласт – поради влиянието на почвените условия, а не се дължи на прякото въздействие на пожар върху тях (или поне това е твърде малко вероятно), тъй като с оглед на сравнително пониската температура на топене на оловото, при пряко въздействие на пожар върху двата екземпляра евентуално получения тогава единствен „слитък“ би бил просто къс олово с общо взето хомогенен вид, а от монограмите едва ли биха се запазили каквито и да било следи.

²⁰ Или съответно „Κύριε βοήθει Φιλογενή“ – „Господи, помагай на Филоген“.

²¹ В тази връзка трябва да се упомене, че не може да бъде изключена и възможността монограмите (или единият от тях) да са дадени в негатив. Тогава вторият от тях би бил под ъгъл от около 135° по посока на часовниковата стрелка спрямо първия (или под ъгъл от около 315° – ако и първият монограм е в негатив, което също е възможно) и би съдържал със сигурност и буквата *ταυ* (Τ).

която, според ръководителя на разкопките Стилиян Иванов, разбива ходово ниво пред външното лице на крепостната стена²². Лицевата и опаката страна на моливдовула са заети от метрическа легенда, която в своята цялост не може да бъде възстановена заради малкия брой запазени букви. От друга страна обаче е достатъчно ясна големината на полетата на лицевата и опаката страна на печата, което, с оглед на разположението и големината на запазените букви, дава една сравнително точна представа за броя на буквите, който е съдържал всеки от редовете на легендата.

Аверс (фиг. 7): Част от четириредов надпис:

+ СФ ... || IC... || КО... || Г...

Реверс (фиг. 8): Част от надпис на три или четири реда:

.... || ...OV || ...TP. || ..КА.

На предпоследния ред на опаката страна буквата ро (ρ), както и следващата след нея, са подчертани отгоре.

Датировка – XII в. Няма познати паралели. По отношение на разчитането е напълно сигурно, че легендата на моливдовула започва с твърде характерното начало „+ Печат ...“ („σφραγῖς“ или „σφράγισμα“) и съответно въвн от всякакво съмнение е, че този, макар и фрагментарно запазен екземпляр, е на метрически печат, обичаен за епохата на Комнините и Ангелите.

* * *

Публикуваните тук находки не само обогатяват количеството на сфрагистичните паметници, свързани с Поморие, но и допринасят с нови щрихи към представата за живота на средновековно Анхиало в определени периоди от неговата история, за интензивността и многообразието му, както и за ролята и значението на този черноморски град във Византия и през ранновизантийския период, и през бурните за Ромейската империя времена от втората половина на XI и началото на XII в.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Йорданов, И. 2012 – Иван Йорданов. Печати на представители на фамилията Пакуриани (Бакуриани) от територията на днешна България. – В: *Българското средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова*, София, 2012, с. 538 – 556. [Ivan Yordanov. Pechati na predstavitelite na familiyata Pakuriani (Bakuriani) ot teritoriyata na dнешna Balgaria. – V: *Balgarskoto srednovekovie: obshtestvo, vlast, istoriya. Sbornik v chest na prof. d-r Milyana Kaymakamova*. Sofiya, 2012, s. 538 – 556.]

Йорданов, И. 2015 – Иван Йорданов. *I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 1 – 3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2). – В: *България в европейската култура, наука, образование, религия*, т. 1, Шумен, 2015, с. 223 – 305. [Ivan Yordanov. *I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 1 – 3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2). – V: *Balgariya v evropeyskata kultura, nauka, obrazovanie, religiya*. T. 1. Shumen, 2015, s. 223 – 305.]

Каждан, А. П. 1975 – Александр П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византии, XI – XII вв., Ереван, 1975. [Kazhdan, Aleksandr P. Armenyane v sostave gosподstvuyushchego klassa Vizantii, XI – XII vv., Erevan, 1975].

Кънев, Н. 2009 – Николай Кънев. Византийският йерархичен модел от IX – XI в., *Античная древность и средние века*, 39 (2009), с. 142-145. [Kanev, Nikolay. Vizantiyskiyat yerarhichen model ot IX – XI v., *Antichnaya drevnosty i srednie veka* (ADSV), 39 (2009), s. 142 – 145].

Кънев, Н. 2011 – Николай Кънев. Еволюция на византийската титулна йерархия през IX – XI в. – В: *“България, българите и Европа – мит, история, съвремие”*, Т. IV. Доклади от Международна конференция “България, земя на блажени...”. *In memoriam professoris Iordani Andreevi*, vol. II, В. Търново, 2011, с. 182 – 193. [Kanev, Nikolay.

²² В същата средновековна яма (№ 2), на кога 1,80 м. е открита и монета на император Мануил I Комнин (1143 – 1180). Ползвам се от случая да благодаря на ръководителя на археологическите разкопки – колежата Стилиян Иванов, предоставил ми печата и детайлната информация относно археологическата среда на неговото местонамиране.

Evolyutsiya na vizantiyskata titulna yerarhiya prez IX – XI v. – V: “Balgariya, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie”, T. IV. Dokladi ot Mezhdunarodna konferentsiya “Balgariya, zemya na blazheni...”. In memoriam professoris Iordani Andreevi, vol. II, V. Tarnovo, 2011, s. 182 – 193].

Морева, Р., Басамаков, Х. 2013 – Росица Морева, Христо Басамаков. Новооткрит оловен печат от Асенова крепост. – В: *Приноси към българската археология*, Т. VII, София, 2013, с. 123 – 127. [**Moreva, Rositsa, Basamakov, Hristo.** Novootkrit oloven pechat ot Asenova krepost. – V: *Prinosi kam balgarskata arheologiya*, T. VII, Sofiya, 2013, s. 123 – 127].

Острогорски, Г. 1996 – Георгий Острогорски. История на Византийската държава, София, 1996. [**Ostrogorski, Georgiy.** *Istoriya na Vizantiyskata darzhava*, Sofia, 1996].

Степаненко, В. П., Шандровская, В. С. 2005 – Валерий П. Степаненко, Валентина С. Шандровская. Татул и Пакурианы, *Античная древность и средние века (АДСВ)*, 36 (2005), с. 171 – 193. [**Stepanenko, Valeriy P., Shandrovskaya, Valentina S.** *Tatul i Pakurian, Antichnaya drevnosty i srednie veka*, 36 (2005), s. 171 – 193].

Cheynet, J.-C. 1996 – Jean-Claude Cheynet. Les Arméniens de L’Empire en Orient de Constantin X à Alexis Comnène (1059 – 1081). – In: *L’Arménie et Byzance* [Publications de la Sorbonne, XII]. Paris, 1996.

Jordanov, I. 2006 – Ivan Jordanov. Corpus of Byzantine seals from Bulgaria. Vol. II: Seals with Family Names. Sofia, 2006.

Jordanov, I. 2009 – Ivan Jordanov. Corpus of Byzantine seals from Bulgaria. Vol. III, Part 1 – 2. Sofia, 2009.

McGeer, E., Nesbit, J., and Oikonomides, N. 2001 – E. McGeer, J. Nesbit, and N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Washington, D.C., Vol. 4, 2001.

Seibt, W. 1994 – Werner Seibt. Arsakidis-Aršakuni – Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten. – *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 44 (1994), 349 – 359.

Seibt, W. 2014 – Werner Seibt. The Byzantine Seals of the Pakourianos Clan – In: *Representing History: Theoretical Trends and Case Studies*. Tbilisi, 2014, 130 – 136.

Wassiliou-Seibt, A.-K. 2015 – Alexandra-Kiriaki Wassiliou-Seibt. Eine armenisch-georgische Erfolgsstory der Komnenenzeit. Die Familie Aspietes aus dem Clan der Pakurianoï. *Text des Vortrags am 20. Mai 2015 (ÖASG, ÖGBS, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Univ. Wien)*. (текстът е достъпен в профила на А.-К. Василиу-Зайбт в *Academia.edu*).

Yannopaulos, P. A. 1998 – P. A. Yannopaulos. Rec. ad: Nesbitt (J.) et Oikonomides (N.). Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art, vol. 2: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor. – *Revue belge de philologie et d’histoire*, 76/2 (1998).

Фиг. 1. – Аверс на печата на Пакуриан Аршакид, протокуропалат

Фиг. 2. – Реверс на печата на Пакуриан Аршакид, протокуропалат

Фиг. 3. – Аверс на метрическия печат на N., епископ

Фиг. 4. – Реверс на метрическия печат на *N.*, епископ

Фиг. 5. – Ранновизантийски печат или пломба от Анхиало с блок-монограм

Фиг. 6. – Ранновизантийски печат или пломба от Анхиало с блок-монограм

Фиг. 7. – Аверс на фрагмент от византийски метрически печат от XII в.

Фиг. 8. – Реверс на фрагмент от византийски метрически печат от XII в.